

QƏRBİ AZƏRBAYCAN ƏDİBLƏRİNİN YARADICILIĞINDA TARIXİ HƏQİQƏTLƏRİN VƏ VƏTƏNPƏRVƏRLİK MOTİVLƏRİNİN BƏDİİ TƏSVİRİ

FLORA OSMANOVA

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı şəhəri V. Mirzəliyev adına 281 nömrəli tam orta məktəbin Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimi.

E-mail: floraosmanova.muellim@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8178-516X>

Məqaləyə istinad:

Osmanova F. (2026). Qərbi Azərbaycan ədiblərinin yaradıcılığında tarixi həqiqətlərin və vətənpərvərlik motivlərinin bədii təsviri. *Azərbaycan məktəbi*. № 1 (714), səh. 129–138

DOI:

10.30546/32898065.2026.01.1051

Məqalə tarixçəsi

Göndərilib: 05.09.2025

Qəbul edilib: 28.11.2025

ANNOTASIYA

Məqalədə Qərbi Azərbaycan ədəbi nümunələrinin tədris prosesində öyrədilməsi imkanları və bunun əhəmiyyəti tədqiq edilir, Qərbi Azərbaycan yazıçılarının yaradıcılığında, eləcə də folklor nümunələrində əks olunan milli-mənəvi dəyərlərin təhsilalanlara aşılmasının əhəmiyyəti vurğulanır. XIX–XX əsrlərdə azərbaycanlıların soyqırımına məruz qalması və doğma torpaqlarından didərgin düşməsi ədəbi nümunələrdə geniş şəkildə təsvir olunub, aşıqların və şairlərin yaradıcılığında vətən həsrəti, milli şüur və xalqın yaşadığı faciələr öz bədii əksini tapıb. Müasir dövrdə isə ədəbi əsərlərdə tarixi hadisələr faktlara əsaslanaraq bədii formada təqdim olunur. Məqalədə göstərilir ki, ədəbiyyat dərslərində bu əsərlərdən istifadə şagirdlərin tarixi yaddaşını möhkəmləndirər, milli mənsubiyyət və vətənpərvərlik hissələrini gücləndirər. Çünki bədii ədəbiyyat vasitəsilə tarix şagirdlərə yalnız nəzəri məlumat kimi deyil, həm də emosional və mənəvi səviyyədə çatdırılır. Təcrübə göstərir ki, Qərbi Azərbaycan ədəbi nümunələrinin tədrisi, milli yaddaşın qorunması, tarixi həqiqətlərin, faciələrin ədəbiyyat dərslərində gənc nəsəyə çatdırılması şagirdlərdə vətənpərvərlik ruhunun formalaşdırılması baxımından vacibdir. Məqalə həm tarixi, həm də ədəbi aspektləri birləşdirərək bu mövzunun tədris və tədqiqat sahələrində əhəmiyyətini vurğulayır.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, tarixi həqiqətlər, vətənpərvərlik motivləri, bədii əsər, tədris prosesi.

ARTISTIC DESCRIPTION OF HISTORICAL TRUTHS AND PATRIOTIC MOTIFS IN THE WORKS OF WESTERN AZERBAIJANI WRITERS

FLORA OSMANOVA

PhD in Philology, Teacher of Azerbaijani Language and Literature, Secondary School No. 281 named after V. Mirzaliyev, Baku.

E-mail: floraosmanova.muellim@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0007-8178-516X>

To cite this article:

Osmanova F. (2026). Artistic Description of Historical Truths and Patriotic Motifs in the Works of Western Azerbaijani Writers. *Azerbaijan Journal of Educational Studies*. Vol. 714, Issue 1, pp. 129–138

DOI:

10.30546/32898065.2026.01.1051

Article history

Received: 05.09.2025

Accepted: 28.11.2025

ABSTRACT

This article explores the pedagogical potential of incorporating literary works from Western Azerbaijan into the educational process and examines their cultural and educational significance. It emphasizes the importance of instilling national and moral values reflected in the works of Western Azerbaijani writers, as well as in folklore, among learners. The genocide committed against Azerbaijanis in the nineteenth and twentieth centuries and their forced displacement from their native lands are extensively depicted in literary texts. Themes of longing for the homeland, national consciousness, and collective tragedy find artistic expression in the works of ashugs and poets. In the modern period, historical events are represented in literary works through artistic interpretation grounded in documentary evidence. The article argues that the inclusion of these literary works in literature classes strengthens students' historical memory and enhances their sense of national identity and patriotism, as literature conveys history not only as factual knowledge but also at emotional and moral levels. Practical experience demonstrates that teaching literary works from Western Azerbaijan, preserving national memory, and transmitting historical truths and tragedies to younger generations through literature lessons play a crucial role in fostering patriotism among students. The article integrates historical and literary perspectives, highlighting the relevance of this topic for both educational practice and academic research.

Keywords: Western Azerbaijan, historical truth, patriotic motifs, literary works, educational process.

Giriş

Ədəbiyyat dərslərində gənc nəsildə estetik zövq formalaşdırılmaqla yanaşı, onlara milli şüur, tarixi yaddaş və vətəndaş məsuliyyəti hissi də aşılır. Xalqın milli yaddaşının formalaşmasında tarix, mədəniyyət, folklor və yazılı ədəbiyyat başlıca rol oynayır. Ona görə də məktəblilərdə milli şüurun formalaşması məqsədilə ədəbi nümunələrdən məqsədyönlü şəkildə istifadə zəruridir. Həm tarixi gerçəkləri, mənəvi dəyərləri, həm də xalqımızın yurd həsrətini əks etdirən Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrindən dərslərdə istifadə bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Həmin əsərlər zəngin tarixi keçmişə, ədəbi ənənələrə malik Azərbaycan ədəbiyyatının tərkib hissəsi kimi ədəbiyyat tariximizdə öz layiqli yerini tutub.

Ulu Öndər Heydər Əliyev qeyd edirdi ki, son iki əsrdə Qafqazda azərbaycanlılara qarşı məqsədyönlü şəkildə həyata keçirilən etnik təmizləmə və soyqırım siyasəti nəticəsində xalqımız ağır məhrumiyyətlərə, milli faciə və məşəqqətlərə məruz qalıb. Mərhələ-mərhələ gerçəkləşdirilən bu qeyri-insani siyasət nəticəsində azərbaycanlılar indi Ermənistan adlanan ərazidən – min illər boyu yaşadıkları öz doğma tarixi-etnik torpaqlarından didərgin salınaraq kütləvi qətl və qırğınlara məruz qalıb, xalqımıza məxsus minlərlə tarixi-mədəni abidə və yaşayış məskəni dağıdılıb viran edilib¹.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” və “Azərbaycanlıların soyqırımını haqqında” fərmanlarında ermənilərin törətdiyi faciələrə hüquqi-siyasi qiymət verilib, tarixi həqiqətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində müdrik addım atılıb².

Bu xəttin davamı olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” fərmanında strateji hədəflər müəyyənləşdirib. Həmin sənəddə vurğulanır ki, Zəngəzur dağ silsiləsi ilə əhatə olunan, Laçın və Kəlbəcərdən Naxçıvana qədər böyük bir ərazini tutan Zəngəzur yaylasının şərq hissəsində, Ermənistanla sərhəddə yerləşmiş və eyni coğrafi məkanda, tarixən birlikdə, habelə 1861-ci ildə yaradılmış Zəngəzur qəzasının tərkibində uzun illər olmaları və ənənəvi sosial-iqtisadi, tarixi-mədəni bağlılıqları Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının vahid iqtisadi rayonda birləşdirilməsini zəruri edir³. Bu qərar həm tarixi ədalətin bərpası istiqamətində atılmış mühüm addım, həm də gələcək nəsillərin milli yaddaşının qorunması üçün strateji əhəmiyyət daşıyır.

Hər bir xalqın keçmişi, taleyi, qazandığı zəfərləri və çəkdiyi əzabları həm tarixi, həm də bədii əsərlərdə öz əksini tapır. Tarixi əsərlərdə faktlar, arxiv sənədləri, rəsmi mənbələr əsas götürülür. Bununla belə subyektivlik də istisna deyil. Hər bir tarixçi müəyyən dövrün ideoloji təsiri altında olur, hadisələri öz mövqeyindən şərh edir. Ona görə də bəzən eyni hadisəyə müxtəlif tarix kitablarında fərqli münasibət görmək mümkündür. Bədii əsərlərdə isə hadisələr daha çox xalqın yaddaşındakı izlərlə əks olunur. Yazıçı tarixi faktı bədii təxəyyüllə canlandırır, hadisənin insan taleyinə təsirini göstərir. Burada əsas məqsəd həmin dövrün real mənzərəsini, insanların yaşadığı hiss və emosiyaları oxucuya çatdırmaq olsa da, oxucu bədii əsəri oxuyarkən xalqın mənəvi dünyasını duymaqla bərabər, həm də tarixi proseslər haqqında məlumat alır.

Tarixi əsərlər bizə faktları öyrədir, bədii əsərlər isə o faktların insanların həyatında necə iz buraxdığını göstərir. Tarixin tam mənzərəsini

¹ Heydər Əliyev. “1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı şəhəri, 18.12.1997.

² https://frameworks.e-qanun.az/4/f_4099.html

³ <https://president.az/az/articles/view/52389>

görmək üçün hər iki mənbəyə müraciət etmək vacibdir. Faktlar tarixi həqiqətləri göstərsə, bədii söz onun duyğusunu və ağrısını hiss etdirməyə qadirdir.

Qərbi Azərbaycan ədəbi mühiti

Məlumdur ki, incəsənətdə və ədəbiyyatda əsas cərəyanlar tarixi hadisələrin təsiri altında formalaşır. XIX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycanın iki hissəyə parçalanması, rus imperiyasının erməniləşdirmə siyasəti, azərbaycanlıların doğma yurdlarından sıxışdırılıb çıxarılması, faciəli hadisələr Qərbi Azərbaycanda yazıb-yaradan sənətkarların yaradıcılığında dərin izlər buraxıb, ədəbiyyatda yeni istiqamətin formalaşmasına gətirib çıxarıb.

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı xalqımızın tarixini, milli yaddaşını və mənəvi dəyərlərini əks etdirən zəngin bir irsdir. Bu ədəbiyyat təkcə bədii yaradıcılıq deyil, həm də tarixi həqiqətlərin, itirilmiş yurdların, xalqın taleyinin poetik salnaməsidir. Burada zaman-zaman formalaşmış ədəbi mühit həm yaradıcılıq ənənələrinin, həm də milli mənsubiyyətin qorunmasında mühüm rol oynayıb, Azərbaycan ədəbiyyatının bütöv mənzərəsində özünəməxsus yer tutub. Çox çətin və təlatümlü dövrlərdə inkişaf yolu keçmiş bu ədəbi-mədəni prosesdə əsas və aparıcı hissəni İrəvan ədəbi mühiti təşkil edir. Belə ki, XX əsrdə ermənilərin və onların havadarlarının xalqımıza qarşı yürüdülmən məkrli siyasəti, “beynəlmilətçilik” pərdəsi altında göstərilən təzyiqlər Qərbi Azərbaycanda, xüsusilə İrəvan ədəbi mühitində yaradıcı qüvvələrin azad fəaliyyətinə imkan verməyib. 1930–1950-ci illərdə baş verən repressiyalar, deportasiyalar, Azərbaycan dilində əsərlərin çap edilməsinə qadağalar, mətbuatın bağlanması və digər məsələlər milli özünüdərkə yaradıcılıqları ilə təbliğ edən sənətkarların bu yolda mübarizə aparmasının qarşısını ala bilməyib.

Ədəbiyyatşünas alim Cəlal Allahverdiyevin tədqiqatında qeyd olunur ki, XX əsrin birinci yarısında bir çox ədiblər həm ədəbi yaradıcılıqları, həm də maarifçilik fəaliyyətləri ilə İrəvan və ümumilikdə Qərbi Azərbaycan mədəni

həyatının dirçəlişinə xidmət ediblər (Allahverdiyev, 2010). Müəllif yazır ki, bu dövrdə fəaliyyət göstərən Nəriman Fəxri, Abbas Tahir, Adil Axundov, İslam Qaradağlı, Əbülfət İbrahim, Telman Nəzərli və Abbas Azəri kimi sənətkarlar milli ədəbiyyatın inkişafında mühüm yer tutublar. Nəriman Fəxri öz əsərlərində əmək, vətən və insan ləyaqəti ideyalarını tərənnüm edib, vaxtilə İrəvanda nəşr edilən “Zəngi” qəzetindəki yazıları ilə gənclər arasında maarifçilik ruhunu yayıb. Abbas Tahir poeziyasında xalqın azadlıq duyğularını, milli birliyini ifadə edib, Abbas Azəri gənc nəslin milli düşüncəsini formalaşdırmağa çalışıb, Telman Nəzərli isə romantik üslubda yazdığı əsərləri ilə xalqın mənəvi gücünü və vətən sevgisini ön plana çıxarıb.

Ümumilikdə, Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının nümayəndələrinin yaradıcılığında milli mənsubiyyət, vətənə sədaqət, azadlıq və insanlıq ideyaları əsas bədii xətti təşkil edib.

Qərbi Azərbaycan folkloru – xalq yaddaşının poetik ifadəsi

Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının zəngin ədəbi ənənələri öz qaynaqlarını tarixən xalq yaradıcılığından – bu torpağın folklor xəzinəsindən alıb, buradakı ədəbi ruh elin sazında, nəğməsində, sözümdə yaşayıb, ustad sənətkarlar xalqın mənəvi salnaməsini yaradıb. Bu yaradıcılıq həm yazılı ədəbiyyata təsir göstərən, həm də xalqın yaddaşında tarixi hadisələri, vətən həsrətini və milli duyğuları qoruyub saxlayıb.

Qərbi Azərbaycanın zəngin folklorunda bayatı janrı mühüm yer tutur. Qərbi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan azərbaycanlılar da hər zaman milli təfəkkür və düşüncədən qaynaqlanan dünyagörüşlərindəki məqamları: daxili arzu və düşüncələrini, ağrı və acılarını, xiffət və nisgillərini sözlü yaradıcılıq məhsulu olan poetik örnəklərdən ən fəalında – bayatılarda real xalq dili ilə ifadə ediblər: *Gün getdi, sarı qaldı, / Getdikən sarı qaldı. / Vətən, sənə baxmaqdan, / Gözümdə sarı qaldı* (Zəngəzur folklor örnəkləri, 2021).

Əgər müxtəlif zamanlarda yaranmış bayatı örnəklərində, əsasən, sevinc, sevgi və bu kimi

məqamlar öz ifadəsini tapırdısa, Qərbi Azərbaycan bayatılarında vətən həsrəti, vətənpərvərlik hissləri xüsusilə nəzərə çarpır: *Bu yerdən ötən hanı,/ Cığırı itən hanı?/ Mənə qərrib deməyin,/ Bəs, onda Vətən hanı?*⁴

Göründüyü kimi, Qərbi Azərbaycan bayatıları xalqın keçmiş taleyini, itirilmiş yurdların ağrısını və vətənə bağlılıq hissini bədii yığcamlıqla ifadə edir. Bu bayatılarda vətəndən didərgin düşən insanların səsi, kədəri və çağırışı duyulur, sadə xalq dili ilə dərin mənəvi məzmun birləşir: həm tarix, həm də duyğu eyni poetik çərçivədə təqdim olunur.

“Qərinələr boyu davam edən məkrli erməni siyasəti XIX-XX əsrlərdə Qərbi Azərbaycandakı oğuz-türk ellərini sıxışdırsa da, canında, ruhunda olan Vətən eşqi sönməyib, daha da alovlanmaqdadır:

*Vedinin yanı dağlar,
Ürəyi, canı dağlar,
Burda bir el varyıdı,
Siz deyin, hanı dağlar?!
bayatısından qopan;
İrəvanda xal qalmadı –*

mahnısındakı şah misradan, eləcə də:

Yaylaq, bizim yaylaqlara bənzərsən (Aşıq Alı)

– poetik nisgil ağrısından havalanan yurd-yuva yangılı milli ruh sarsılmazdır” (Qərbi Azərbaycan aşıqları (poeziya antologiyası), 2023).

Professor Həsən Mirzəyevin uzun illər apardığı tədqiqatlarda, Qərbi Azərbaycanın Dərələyəz mahalından topladığı zəngin folklor nümunələrində, eyni zamanda Azərbaycan tarixinin gərgin və ziddiyyətli dövründə yazıb-yaradan ustad sənətkarların, el şairlərinin yaradıcılığında tarixi faciələr, xalqımıza qarşı haqsızlıqlar, qanlı hadisələr, deportasiyaya məruz qalan insanların müsibətlərinə münasibət, etiraz motivləri öz əksini tapıb (Mirzəyev, 2006).

Qərbi Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən İrəvan, Zəngəzur, Dərələyəz, Göyçə, Qaraqoyunlu, Dərəçiçək-Loru Pəmbək və Ağbaba mahallarında yazıb-yaratmış el sənətkarlarının yaradıcılığında diqqəti cəlb edən başlıca cəhətlər mövzu, problem aktuallığı ilə yanaşı, yeni poetik formaların,

üslub vasitələrinin və bənzərsiz, əvvəllər istifadə olunmamış süjetlərin yaradılması idi.

Bu nümunələr Qərbi Azərbaycan folklorunun mənəvi-siyasi gücünü nümayiş etdirir: xalq ədəbiyyatı vasitəsilə milli yaddaş qorunur, tarixi ədalətsizliklərə qarşı etiraz bədii formada ifadə olunur. Tədris prosesində bu bayatılardan istifadə şagirdlərdə Vətənə məhəbbət, tarixi yaddaş və folklor duyumunu formalaşdırmaq baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlər bu mətnlər üzərində işləməklə həm poetik dilin sadəliyini, həm də xalq müdrikliyinin dərinliyini dərk edirlər.

Qərbi Azərbaycan aşıq poeziyasında vətən həsrəti və milli dirəniş

Azərbaycan xalqının zəngin mədəni irsində aşıq ədəbiyyatı, o cümlədən Qərbi Azərbaycan aşıq yaradıcılığı mühüm yer tutur. Aşıq və el şairlərinin şeirlərinin ideya-bədii xüsusiyyətlərinin tədqiqinə xüsusi diqqət yetirən filologiya üzrə elmlər doktoru, professor Mahirə Hüseynova yazır ki, Azərbaycan xalqının həyatında, mübarizə tarixində elə bir əhəmiyyətli hadisə olmayıb ki, aşıqlar ona öz münasibətini bildirməsin (Hüseynova, 2018). Qərbi Azərbaycan əsrlər boyu aşıq sənətinin inkişaf etdiyi, ustad aşıqların yetişdiyi zəngin bir ədəbi-mədəni mühit olub. Həmin aşıqların yaradıcılığı Azərbaycan xalqının ruhunu, tarixi yaddaşını və mənəvi dünyasını yaşadan möhtəşəm bir irsdir.

Qərbi Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığı mövzu, ideya-məzmun, bədii sənətkarlıq məziyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Onlar buna vətənpərvərlik, milli ləyaqət hissi və yüksək sənətkarlıq sayəsində nail olub. Həmin sənətkarların əsərlərini mənəvi-əxlaqi gözəllik və milli ruh birləşdirir.

Bu sənətkarlar faciəli hadisələrlə üzləşmiş insanların gündəlik həyatını, emosional vəziyyətini düzgün, təfərrüatı ilə təsvir etməyə çalışıblar. Burada söz sənətinin hər bir nümayəndəsi xalqın qarşılaşdığı şər qüvvəyə qarşı

⁴ <https://edebiyatveincesenet.az/ve-diger/item/15650-gaerbi-azaerbaydzanl-lar-n-el-oba-haesraeti-bayatilarda>

bədii sözün gücü ilə mübarizə aparıb, şahidi olduğu cinayətlərə öz münasibətini bildirib. Bu müəlliflərin əsas vəzifəsi siyasi hadisələrlə zəngin olan həmin əsrin reallıqlarını, qanlı faciələri əks etdirmək idi.

Azərbaycan aşıq poeziyası tarixində məktəb yaradan sənətkarlardan biri olan Aşıq Ələsgər Qərbi Azərbaycan mühitində formalaşmış, yazıb-yaradıb. Onun əsərləri bu mühitdəki ədəbiyyatın zənginliyinin bariz göstəricisidir. Aşığın poeziyası bu torpağın təbiətini, insan ruhunu, elin dəyərlərini və yurd nisgini bədii dillə əks etdirməklə Qərbi Azərbaycanın canlı obrazını yaradır. Xüsusilə “Dağlar” rədifli şeirləri sənətkarın doğma Göyçə mahalına, ümumən Qərbi Azərbaycana olan dərin sevgisini, ayrılıq və yurd həsrətini özündə birləşdirir:

*Köçər ellər, düşər səndən aralı,
Firqətindən gül-nərgizin saralı,
Ələsgər Məcnuntək yardan yaralı,
Gəzər səndə dərdli, nalalı, dağlar!*
(Aşıq Ələsgər, 2014)

Bu misralarda Aşıq Ələsgər dağ obrazı vasitəsilə yurdu mənəvi simvolunu yaradır. Dağlar onun üçün həm vətən, milli mənsubiyyət, həm də qüdrət rəmzidir. Ayrılıq hissi isə yurd sevgisinin böyüklüyünü daha da dərinləşdirir. Bu şeir həm Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının emosional dərinliyini, həm də xalq ruhunu tədris prosesində şagirdlərə çatdırmaq üçün ideal nümunədir. Bu şeir vasitəsilə şagirdlər yalnız bədii dili deyil, həm də tarixi-coğrafi yaddaşı, yurdla mənəvi bağlılığı dərk edirlər. Milli sərvətimiz olan sazın müşayiəti ilə oxunan qoşmalarda xalqın dilindən süzölmüş atalar sözləri, deyimlər, obrazlı ifadələr bu bölgənin mənəvi xəzinəsini gələcək nəsillərə çatdırır. Beləliklə, nümunələrin dərsliklərə daxil edilməsi Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatının öyrənilməsinə həm mənəvi, həm də estetik baxımdan zənginləşdirə bilər.

Dərələyəz mahalının məşhur Sallı kəndində doğulan, “Cəlili” və “Naxçıvani” havalarının müəllifi olan Aşıq Cəlil 1918-ci il erməni zülmü və müsibətlərinin nəticəsində öz doğma torpağından didərgin düşərək Şərur rayonuna pənah gətirib, burada vətən nisgini yaşayıb,

yurd həsrəti ilə dünyasını dəyişib. O, şeirlərində faciəli hadisələri təsvir edərək xalqın qarşılaşdığı ən aktual problemləri əks etdirməyə, ona öz münasibətini bildirməyə çalışıb. Çivə, Sallı, Ərghəz kəndlərinin yandırılması, Leyliqaçan, Bülbülölənin talanması, Arpa çayının sularının qana boyanması, bütün Dərələyəzin göz yaş axıtması şairin qəlbində sağalmaz yaralar açmış. Aşıq Cəlilin “Hardasan?” rədifli qoşmasında yaşadığı dövrün mühüm xüsusiyyətləri, faciəli hadisələrə münasibəti, ədalətsizliyə məruz qalan, doğma yurd-yuvasından didərgin düşən xalqımızın əhval-ruhiyyəsi əks olunub. *Üzüləbdür doğma yurddan ayağım,/ Gecələr zülmətdir, sönüb çıraqım.* – kimi bədii ifadələr şeirin emosional təsir gücünü artırır, elin-obanın faciəsini, qanlı hadisələri təsvir etməklə oxucunu düşündürməyə, ayıq-sayıq olmağa, ibrət götürməyə sövq edir.

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında Qərbi Azərbaycan mövzusunun bədii təcəssümü

Qərbi Azərbaycanda xalqımızın keçmiş faciələri və tarixi ədalətsizliklərlə bağlı bir çox bədii, bədii-publisistik əsərlər tarixi yaddaşın canlı daşıyıcılarıdır. Əyyub Abbasovun “Zəngəzur”, Məmməd Orucun “Köçürülmə”, Mövlud Süleymanlının “Köç”, Əli Şamilin “Dastanlaşmış ömürlər”, Səyyad Aranın “İrəvana gedən yollar”, Vahid Əzizin “Dərələyəz”, Paşa Qəlbinurun “İrəvanda qalan uşaq”, Hidayət Orucovun “Burdan min atlı keçdi”, İsrail Məmmədovun “İrəvan dəftəri kitabı” və s. əsərlər tarixi həqiqətlərin, faciələrin yüksək sənətkarlıqla bədii ifadəsi baxımından səciyyəvidir.

Yazıçı, dramaturq Əyyub Abbasovun “Zəngəzur” romanının I cildi 1956-cı, II cildi 1957-ci ildə çap olunub. Romanda real tarixi faktlar, qanlı hadisələr öz bədii əksini tapıb. Müasir mərhələdə xüsusilə böyük tarixi əhəmiyyət kəsb edən, iki hissədən ibarət bu romanda erməni daşnakların qədim türk torpağında törətdiyi faciəli hadisələrdən bəhs olunur. Ədib şahidi olduğu cinayətləri, qırğınları təsvir etməklə məkrli erməni siyasətinin mahiyyətini

açaraq göstərir ki, azərbaycanlıların soyqırımı digər bölgələrimizdə olduğu kimi, Zəngəzurda da amansızlıqla həyata keçirilib, qədim yurd yerlərimiz, kəndlərimiz, milli mədəniyyət abidələrimiz dağıdılıb, yerlə yeksan edilib.

Zəngəzurun Azərbaycan tarixində, dövlətçiliyində, mədəniyyətində yeri, mövqeyi, xalqımızın qədim yurd yerinin əsl sahiblərinin azərbaycanlılar olması əsərin ideya-məzmununun, süjet xəttinin əsasını təşkil edir. Yazıçı baş vermiş faciəli hadisələri təsvir etməklə yanaşı, xalqımızın vətənpərvərliyini, öz torpağına bağlılığını, halal əməklə yaşamaq, qurub-yaratmaq istəyini, mənəvi dəyərlərini əks etdirir.

Yazıçı ermənilərin Zəngəzurda törətdikləri cinayətlərin şahidi olub, günahsız, sülhsevər Azərbaycan türklərini öldürməyi, kəndləri talan etməyi, yandıraraq külə döndərməyi cinayət deyil, qəhrəmanlıq sayan Andranikin, eləcə də Nijde, Karo Hamparsumyan kimi qatil daşnakların qaniçən xislətini, iç üzünü açıb. Romanda Vahanın nitqində verilən *"Cinayətinizin qanlı ləkələri tarixdə həmişə qalacaqdır!"* (Abbasov, 2022) sözləri xalqın yaddaşında silinməz iz buraxan ədalətsizliyə qarşı mənəvi etirazın bədii ifadəsidir. Bu ifadə təkcə bir obrazın qəzəbi deyil, xalqın tarixi həqiqətə, ədalətə və yaddaşa sədaqətinin simvoludur. Yazıçı bu cümlə ilə göstərir ki, törədilən cinayətlər zaman keçsə də, unudulmur, haqq və ədalət xalqın yaddaşında əbədi yaşayır.

Romanda ermənilərin qəhrəman, xilaskar saydığı Andranikin təcavüzkar, məkrli davranışı, qisasçılıq çağırışı törədilən cinayətlərin, qətləmin təsadüfi deyil, düşünülmüş təxribat olduğunu öz açıqlaması ilə sübut edir: *"Müsəlman kəndlərinin biri də salamat qalmamalıdır", "Düşməndən intiqam almaq cinayət deyil, qəhrəmanlıqdır". "Mən əlimdən gələni eləyəcəyəm. Mən sizi bu hala salan türklərdən Türkiyədə intiqam ala bilmədimsə, Qafqazda, bax bu Zəngəzurda alacağam. Gözləyin, o günü gözləyin!"* (Abbasov, 2022).

Əsərdə dəhşətli bəlalər, hər şeydən xəbərsiz dinc müsəlman əhaliyə qarşı ermənilərin

apardığı qanlı soyqırımı və deportasiyanın fəlakətli mənzərəsi real bədii lövhələrlə əks etdirilib: *"Qızılıq kəndində hələ buğecəki qədər adam olmamışdı. Evlər, küçələr, xırmanlar adamlarla dolmuşdu. Onlar yayın bu gözəl gecəsində bu kəndə qonaq deyil, ölümün pəncəsindən qurtulub gəlmişdilər"* (Abbasov, 2022).

Düşmənin iç üzünü onun öz dili ilə ifşa edən ədib azərbaycanlıların yaşadığı faciələri, müdhiş həyat həqiqətlərini əsərdə ürək ağrısı ilə əks etdirir: *"...Bu adamlar dağıdılmış, yandırılmış ayrı-ayrı ərazilərdən: Şəkidən⁵, Ağudidən, Vağudidən, Uruddan, Qarakilsədən gəlmişdilər. Hamısı Andranikin topunun, tufənginin ağızından qurtarmışdı. Lakin fəlakət onları yenə izləyirdi... "bala, vay", "bacı, vay", "ata, vay", "yazıq balam, qaldı", "yurdum, komam yandı", "çörək..." fəryadı, ürəkləri yandıran ah-nalə səsinə qulaq tutulurdu... Bu ətrafda yeməyə ot da, gicitkan da qalmayıb".*

Əsərdə düşmənin törətdiyi cinayətlərin nəticələri real həyatı lövhələrlə əks etdirilib: *"1919-cu ilin yazı... Zəngəzur qaçqınlarının güzəranı getdikcə pisləşirdi. Minlərlə insan səfalət içində idi. Onların əkməyə torpaqları, yeməyə çörəkləri, geyməyə paltarları yox idi. Boğazlarına keçmiş fəlakət zəncirini qıraraq atmağa heç bir yol və imkan tapa bilmirdilər. On aydan artıq idi ki, Zəngəzur qaçqınları fəlakət içində çırpınırdılar. Hamı yandırılmış, viran edilmiş kəndlərinin, yurduvalarının həsrətində idi. Lakin daşnakların hökmranlıq etdikləri bir torpağa qayıtmaq mümkün deyildi"* (Abbasov, 2022).

Romanda Zəngəzurun ermənilərin əlinə keçməsində Şimaldan gələn bulanığ selin – bolşeviklərin oynadığı rol da öz əksini tapıb. Bolşeviklərin Zəngəzurda törətdiyi talanlar bu qədim yurd yerimizin ermənilərin əlinə keçməsi ilə nəticələndi.

"Zəngəzur" romanı müasir mərhələdə tarixi həqiqətləri yüksək sənətkarlıqla əks etdirən bədii əsər kimi böyük ideya-siyasi əhəmiyyətə, mənəvi dəyərə malikdir. Romanın aktuallığı müasir mərhələdə tarixi hadisələrə yenidən əsaslı, layiqli qiymət verilməsi ilə bağlıdır.

⁵ Qərbi Azərbaycanda Şəki kəndi indiki Ermənistanın Zəngəzur bölgəsində yerləşmiş qədim azərbaycanlı kəndidir.

Əsərdə faciəli hadisələrin baiskarlarından olan erməni keşiş Mesropun dili ilə erməni kilsəsinin fitnəkar rolu ifşa edilir: *“Mənim millətim hamı millətlərdən alidir. Heç bir millətin tarixi ermənilərinki kimi qədim deyil. Hər daşı qaldırsan, altından bir erməni tarixi çıxar...”* (Abbasov, 2022). Romanın ikinci hissəsində müsəlmanların qənim, cəlladbaşı, “general” kimi tanınan Njdenin də cinayətkar niyyəti və əməlləri ifşa olunur.

Faciəli hadisələrə məruz qalmış, torpaqları qəsb edilmiş xalqın həqiqətləri bilməsi və onun insanlar tərəfindən necə yadda saxlanması gənc nəslin tarixi təcrübədən nəticə çıxarması baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycan mövzusunda yazılmış ən maraqlı əsərlərdən biri Güllü Məmmədovanın “Oğurlanmış Zəngəzur” tarixi-sənədli romanıdır. Zəngəzurluların vətənə sədaqəti, döyüş ruhu, ermənilərlə ölüm-dirim savaşında onlara rəhbərlik edən Sultan bəyin, eləcə də onun qardaşı, Qarabağın general-qubernatoru Xosrov bəyin vətən qarşısında fədakarlığı əsərin əsas xəttini təşkil edir və bu hadisələr tarixi faktlara söykənərək aydın şəkildə təqdim olunur.

Romanda həmçinin Qarabağ və Zəngəzurun fəvqəladə komissarı olmuş Aslan bəy Sultanovun fəaliyyəti real tarixi hadisələr əsasında təsvir edilir, tarixdə adı və izi qalmış bu xalq qəhrəmanının kamil obrazı yaradılır. Əsərdə 1920-ci ildə Qarabağı erməni işğalından qorumaq məqsədilə əsgərləri ilə birgə döyüşlərdə iştirak edən general Həbib bəy Səlimovun igidliyi və vətənpərvərliyi barədə də geniş məlumat verilir.

Bu tarixi obrazların təmsalında yerli özünümüdafiəni təşkil etmək, mülki əhalinin təhlükəsizliyinə və təchizatına önəm vermək, intizamlı davranışla fərdi intiqamı rədd etmək, risk qarşısında geri çəkilməyib məsuliyyəti üzərinə götürmək, həmrəyliyi norma kimi yaşatmaq nümunə olaraq göstərilir. Məsələn:

Sultan bəy – xalqı qoruyan rəhbər kimi.

Romanda Sultan bəy Zəngəzur kəndlərinin müdafiəsini təşkil edən, öz dəstəsi ilə daşnak hücumlarına qarşı vuruşan qəhrəman kimi təsvir olunur. Onun fədakarlığı, kəndlilərin təhlükəsizliyini şəxsi həyatından üstün tutması

və “torpağı əldən verməmək” prinsipi əsl vətənpərvərlik nümunəsidir.

Epizod nümunəsi: düşmən hücumu zamanı Sultan bəyin qadın və uşaqları dağlara çıxartması, özünün isə döyüş meydanında qalması (əsərdə bu səhnə “Qanlı Zəngəzur” hadisələri ilə bağlı hissədə verilir) (Məmmədova, 2021).

Sultan bəyin içindən gələn hayqırış elə bil küləklərə qoşulub dağların zirvəsinə qanad açdı: *“Elim-obam, dağım-daşım. Məğrur dayanın. Sənəni düşmən atlarının tapdağına vermərik. Əsirdirsiz məni? Nə qədər ki biz varıq, səni bizdən ayırmağa, Zəngəzuru Azərbaycandan ayırmağa düşmənin gücü çatmaz”* (Məmmədova, 2021).

Xosrov bəy – milli birliyin rəmzi kimi.

Xosrov bəy obrazı Zəngəzur elatlarının ağsaqqalı, həmrəylik tərəfdarı kimi təqdim olunur. O, müharibə şəraitində belə kəndlər arasında əlaqə yaradır, qaçqınlara sığınacaq verir, ərzaq və yardım təşkil edir.

Epizod nümunəsi: Sultan bəy Xosrov bəyə müraciət edir: *“Biz ikilikdə güclüyük, Xosrov”*. Xosrov bəy isə cavab verir: *“Biz bütöv Zəngəzurla güclüyük, Sultan”* (Məmmədova, 2021).

“Oğurlanmış Zəngəzur” kimi əsərlərdən parçalar Qərbi Azərbaycan mövzusunun tədrisində mənəvi kimi istifadə oluna bilər.

Vətən nisgili, yurd həsrəti, didərginlik acısı poeziyada da dərin lirizmlə ifadə edilir. Məsələn, Vahid Əzizin “Dərələyəz” əsərində Dərələyəz obrazı yalnız coğrafi məkan deyil, həm də xalq yaddaşının, mənəvi kökün və itirilmiş Vətənin rəmzidir.

Şeirdə *“kimimiz didərgin, kimimiz qaçaq”, “dolu gedib, boş gələndə vaqonlar”, “bacarsan, dövrənlə əl-ələ verib, hər şeyi yoluna qoy, Dərələyəz!”* kimi ifadələr Qərbi Azərbaycan türklərinin zorakı köçürülməsi, əsrin faciələri və susdurulmuş tarixə işarədir. Poetik qəhrəman həm ağrı, həm ümid, həm də mənəvi dirəniş duyğularını birləşdirir.

Əsərdə “Köç”, “Xəyanət!”, “Arpa çayımızın suları qırçın” bölmələrində 1947–1953-cü illərin köçürülmə və deportasiya hadisələri təsvir edilir. *“Burada Arzadəyən, upuzun qatar...”* kimi misralar SSRİ Nazirlər Sovetinin 23 dekabr 1947-ci il tarixli qərarı ilə səsləşir. Bu bədii

süjet tarixi sənədlərlə müqayisə edilərək tədris olunduqda şagirdlərdə hadisələrin səbəb-nəticə əlaqəsini və milli mənsubiyyət duyğusunu dərinləşdirir. Şagird gördüyü bədii mənzərənin arxasında real sənədin durduğunu anlayır və bu, tənqidi baxışı gücləndirir.

Əsərdə tarixi gerçəkliyi əks etdirən faktlardan biri də toponimlərin dəyişdirilməsidir: “Xəyanət!” bölməsində “*beləcə İrəvan – Yerevan oldu*” misrası, İstisunun “Çermuk” adlandırılması və s.

*Gözəl xalqımızın Tanrı payına
Yaman sahib çıxdı o yadellilər.
qatıb Kəlbəcərin İstisuyuna,
qapqara dondurub – “Çermuk” deyiblər.*
(Əziz, 2020).

Şeirir sonluğunda isə “*düşmənin gözünü oy, Dərələyəz!...*” kimi misralar xalqın iç dünyasında yaşayan azadlıq və qisas hissinin simvolik ifadəsi kimi səslənir. Bu həm milli dirəniş, həm də Vətənə sədaqətin bədii manifestidir.

Dərələyəz mahalının şairlərindən olan Həsən Mirzənin “Dərələyəz” rədifli şeiri də vətən nisgilini göstərən, vətənə məhəbbəti əks etdirən bariz nümunələrdəndir.

*Düşmən əlindəsən, gələ bilmirəm,
Axan göz yaşını silə bilmirəm.
Dərd məni öldürür, ölə bilmirəm.
Aylarım olubdu il, Dərələyəz!
Sənsiz lal olubdur dil, Dərələyəz!*⁶

Belə lirik parçaların tədrisə daxil edilməsi Qərbi Azərbaycan mövzusunun müasir ədəbiyyatda necə davam etdiyini göstərmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Qərbi Azərbaycan motivli əsərlərin tədris materialı kimi istifadəsi aşağıdakı istiqamətlərdə faydalı olar:

- **Tarix və ədəbiyyat fənlərinin inteqrasiyası.** Bədii əsərlərdə əks olunan hadisələr tarixi faktlarla birgə tədris edilərək şagirdlərdə hadisələrə tənqidi baxış formalaşdırma, obraz və motivlər (didərginlik, deportasiya, Dərələyəz həsrəti) milli mənsubiyyət duyğusunu möhkəmləndirə bilər. Sultan bəy, Xosrov bəy, Həbib bəy

Səlimov kimi obrazlar nümunəsində vətənə sədaqət və fədakarlıq keyfiyyətləri aşılır.

- **Mətn təhlili və müzakirələr.** Təhsilalanlara vətənpərvərlik hisslərinin aşılması məqsədilə müəyyən parçalar seçilərək bədii dil, kompozisiya və ideya-məzmun baxımından analiz oluna bilər.

- **Layihə və təqdimatlar.** Şagirdlər haqqında bəhs olunan əsərlərdəki hadisələr əsasında çoxsaylı təqdimatlar hazırlaya bilərlər.

Beləliklə, belə əsərlərin tədrisə daxil edilməsi və tarixi proseslərin bədii-sənədli təsviri, xalq qəhrəmanlarının mübarizəsi, vandalizmin tarixi reallıqlara əsaslanan təqdimatı şagirdlərdə həm milli yaddaşın qorunmasına, həm də müasir gənclərin tarixi gerçəkliklər barədə biliklərinin dərinləşməsinə imkan yaradır.

Nəticə

Ədəbiyyat və dil dərslərində (dərsləklərində) Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrinin istifadəsi yalnız keçmişi xatırlatmaq məqsədi daşmır, həm də gələcək nəsillərin öz milli mənsubiyyətini dərinləndirərək dərk etməsinə və milli ideallar uğrunda birləşməsinə zəmin yaradır. Bu isə vətənə və torpağa sədaqət hisslərinin möhkəmləndirilməsində mühüm amildir. Ədəbiyyat dərslərində bu əsərlərin öyrədilməsi nəticəsində:

- təlim prosesində nəzəri şəkildə keçilən mövzular bədii ədəbiyyat, obrazlı söz sənəti vasitəsilə möhkəmləndirilir;

- şagirdlərdə milli yaddaş yalnız məlumat deyil, eyni zamanda tarixi hiss və emosiya səviyyəsində inkişaf etdirilir;

- Qərbi Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələrində vətən həsrəti, ata-baba yurduna sevgi şagirdlərdə vətənpərvərlik hisslərini gücləndirər, onlara milli mənəvi dəyərlər aşılayar;

- Qərbi Azərbaycan folkloru nümunələrindən tədrisdə istifadə şagirdlərdə tarixi yaddaşın formalaşmasına, milli-mənəvi dəyərlərin dərkinə, ədəbi təhlil və inteqrasiya bacarıqlarının inkişafına xidmət edər.

⁶ <https://edebiyatveincesenet.az/qerbi-azerbaycan/item/23510-zhaerbi-azaerbaydzan-sheirlaeri-haesaaen-mirzaeyev-daeraelaeyaz>

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- ¹ Abbasov, Ə. (2022). Zəngəzur. I kitab. Bakı: Qanun, 504 s.
- ² Abbasov, Ə. (2022). Zəngəzur. II kitab. Bakı: Qanun, 432 s.
- ³ Allahverdiyev, C. (2010). İrəvan ədəbi mühiti (1920–1950-ci illər). Bakı: Elm, 250 s.
- ⁴ Aşıq Ələsgər. (2014). Bütün əsərləri. "OL" MMC, Bakı, səh. 24
- ⁵ Əziz, V. (2020). Ədəbiyyat qəzeti. 25 aprel. s.18.
- ⁶ Heydər Əliyev. "1948–1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR ərazisindəki tarixi-etnik torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyası haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı. Bakı, 18 dekabr 1997.
- ⁷ <https://edebiyatveincesenet.az/qerbi-azerbaycan/item/23510-zhaerbi-azaerbaydzan-sheirlaeri-haesaeen-mirzaeyev-daeraelaeyaez>
- ⁸ <https://edebiyatveincesenet.az/vediger/item/15650-gaerbi-azaerbaydzanlar-n-el-oba-haesraeti-bayatilarda>
- ⁹ XIII noyabr. Türk yazıçılarının əsərlərindən ibarət almanax. İrəvan, 1933, 72 s.
- ¹⁰ İrəvanlı, Ə. (1947). "Ağ evin sakinləri". Sovet Ermənistanı qəzeti. 23 noyabr, №153.
- ¹¹ İrəvanlı, Ə. (1947). Günəşli ölkəm. Hekayələr və oçerklər. İrəvan, 109 s.
- ¹² Məmmədova, G. (2021). Oğurlanmış Zəngəzur. Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC, 488 səh.
- ¹³ Mirzəyev, H. (2006). Dərələyəz folkloru. Bakı: Elm, 768 s.
- ¹⁴ Zəngəzur folklor örnəkləri. I cild. (2021). Bakı: Elm və təhsil, 356 s.